

ד"ר משה צפור

על גלגוליהן של דרשות מטיפוס "אל תקרי"

חיבורים רבים נכתבו על דרשות "אל-תקרי" (להלן: א"ת) של חז"ל, כדי לבחון היבטים שונים של טיפוס זה של דרשות.¹

במאמר זה נעמוד במיוחד על אחד ההיבטים הקשורים בחקר הדרשות מן הסוג הזה: הגלגולים והשינויים שעוברות דרשות כאלה במהלך מסירתן. דרשות א"ת מנוסחות כמימרות קצרות, שנונות, בעלות אופי של מכתם, והן נתלות במקראות במין "שנאמר", אגב שינוי בלשון הכתובים בדרך של משחק מלים.² דרכן של מימרות כאלה, שהן נוחות לקליטה ולהעברה, אך, כפי שנראה בהמשך, הן גם נוחות לשנות את דמותן או להיאחז בכתובים אשר לא עליהם נדרשו מלכתחילה. המאמר הזה ינסה לתאר את התופעה ולעמוד על פניה השונות.³

1. ראה ערך "אל-תקרי" באנציקלופדיה תלמודית ח"ב, עמ' א – ב. התיאור ההיסטורי הטוב ביותר שנכתב על תופעת א"ת הוא של נ"ה טורטשינר (טור-סיני), ערך "אל תקרי", באשכול, אנציקלופדיה ישראלית, ח"ב (ברלין – ירושלים 1932), 374 – 386 – ולהלן: 'אשכול' ובגרמנית: s.v. 'Al Tikre', *Encyclopaedia Judaica* (=EJ), Vol II, Berlin 1928, 74–87.

ובצורה תמציתית – אך מעודכנת יותר – באנציקלופדיה מקראית ח"א, תש"י, 420 – 421. ניסיון להראות, שדרשות "אל-תקרי" הן ביאור הכרחי עושה רי"ד במברגר, קורא באמת, פראנקפורט דמיין תרל"א (הוא דן רק בדרשות אשר בבבלי). על ההיבט הטקסטואלי עומדים L. Priejs, *Jüdische Tradition in der Septuaginta*, Leiden 1948, pp. 35ff. S. Talmon, "Aspects of Textual Transmission of the Bible in the Light of Qumran Manuscripts", *Textus* 4 (1964), pp. 95–132 (esp. 125–132).

ד' רוזנטל, "על דרך טיפולם של חז"ל בחילופי נוסח במקרא", ספר ז"א זליגמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 395 – 417; וראה גם מאמרי: "אל-תקרי" – בין דרש לנוסח", עיוני מקרא ופרשנות ג' מנחות הוקרה למשה גושן-גוטשטיין (בדפוס). ב'אשכול' (וב-EJ) מביא טורטשינר דשימת דרשות א"ת לפי סדר ספרי המקרא, והוא מתבסס על חיבורו של רוזנצווייג (ראה להלן). הרשימה אינה שלמה; יש להוסיף עליה מתוך: מ' סבר, מכלול הפתגמים והמאמרים, כךך א, ירושלים תשכ"א, עמ' 145 – 150 (אך יש לנהוג זהירות; ראה, למשל, ציטוטו את א"ת 'בנגידים', עמ' 145). מיון דרשות א"ת לפי השינויים בדרך הקריאה ערך רוזנצווייג.

(A. Rosenzweig, 'Die Al-Tikri-Deutungen', in *Festschr. Israel Lewy*, Breslau 1911, pp. 204–253).

על חיבורים אחרים העוסקים במיון דרשות א"ת – ראה בהעדה 2 שבמאמרי הנ"ל.

2. ראה מאמרי הנ"ל.

3. מטעמי נוחות יהיו מובאות המקראות בכתוב מלא יותר מן המקובל – על פי הנהוג בהבאתם במקורות.

א. מה הן דרשות "אל תקרי"?

אלה הם היגדים, הכוללים הוראה לקרוא מלה או קבוצת מלים מן המקרא בדרך שונה מן הכתוב ומסורת הקריאה המקובלת. כרגיל, אין הם מופיעים לעצמם אלא כחלק מתוך דרשה וכסימוכין למימרה, הנשענת על צורת הקריאה החליפית המוצעת. היגדים אלה כוללים בדרך כלל נוסחה מסוימת. הידועה ביותר — וגם השכיחה ביותר — היא "אל תקרי (או: אל תהא קורא) 'א' אלא ב'";⁴ ועל שמה נקראת התופעה בכללותה "אל תקרי". בדומה לזה יש לשונות "אל תקרי כן אלא ב'"; "אל תאמר 'א' אלא ב'";⁵ וכיוצא בהן. דרשות כאלה מופיעות כמעט בכל הרבדים של ספרות חז"ל: במדרשי ההלכה הקדומים, במדרשי האגדה השונים, בכבלי, בזוהר ובילקוט⁶. כמו כן קיימות דרשות א"ת, המובאות בספרות הרבנית⁷ או בספרות הפולמוסית של הקראים⁸, ואינן מוכרות לנו ממקור קדום אחר. וכך מגיע מספרן של הדרשות עם הפורמולות מן הסוג הזה לכדי מאה ושמונים בקירוב. מבחינה חיצונית מוצא העיבוד של הפסוק בדרשה ביטוי בדרך של שינוי תנועות, שיכול אותיות, חילופי אותיות זו בזו (גרוניות, ש/ש/ס, אותיות דומות זו לזו מבחינה גראפית), תוספת או השמטה של אותיות (אמות קריאה ואחרות), הפיכת אמות קריאה לעיצורים, חלוקת מלה לשתיים או צירוף שתי מלים לאחת, ועוד⁹. ויש אשר הדרשה משאירה את הטקסט כמו שהוא, אבל היא מעניקה למלים משמעות דקדוקית או מילונית אחרת¹⁰ או

- התלמודים. אף לא נציין לכל המקורות שכספרות חז"ל, אלא אם כן יש בהם עניין מיוחד.
4. להלן נשתמש בסימן 'א' לציין את לשון המקרא (לפי מסורת הקריאה המקובלת), שעליה נאמרה הדרשה; בסימן 'ב' נציין את דרך הקריאה החליפית, המוצעת על ידי הדרשן.
5. הדרשה על משלי יז, ח: "אל תאמר כן, אלא האבן הוא השוחד בעיני בעליו" (תנחומא בוכר תולדות ח, עמ' 139). אינה ברורה (ראה הערתו של בוכר), וכנראה אינה נוגעת כלל לענייננו. ראה גם להלן, עמ' תשטו ואילך.
6. הירושלמי אינו משתמש בלשון "אל-תקרי" (ד' פרנקל, מבוא הירושלמי, כרסלוי תר"ל, דף יח). הפעם היחידה שלשון א"ת מופיעה בירושלמי היא סנהדרין י, ד (כו ע"ד) = ויקרא רבה לו, ג, מרגליות עמ' תתמד; "אל תהי קורא 'כוכס' אלא 'כוכש'" (על ישעיה ז, ג). במקבילות בבלי סנהדרין קד ע"א ויל"ש ח"ב טט אין דרשת א"ת, והסיפור מובא שם בשינוי לשון.
7. כגון בפירושי רש"י למקרא ולתלמוד ואצל בעלי התוספות (ראה הרשימות אצל טור-סיני ואצל סכר (בהערה 1 לעיל), כמובן, מה שנראה לכאורה כהבאת לשון הדרשה עשוי להיות תוספת מבארת של הפרשן המאוחר; ראה, למשל, רש"י, שבת, ד"ה שואל; תוס' מנחות מג ע"ב, ד"ה שואל מעמך — השווה רש"י שם, ד"ה מה ה' אלהיך (במחזור ויטרי, מהד' הורווביץ, עמ' 3, כבר משוכך הפירוש בגוף המובאה). אשר לדרשת א"ת המובאת ברש"י משלי ג, ט, ד"ה מהונך — ראה פסידר"כ מהד' בוכר, עמ' צז והערה כז.
8. כגון יהודה הדסי, אשכול הכופר (גזולו, 1836), באלפא-ביתא קצג, שה, שלב, שבמסכת דברי הקטרוג על חז"ל, אשר בדרשות א"ת "הופכים דברי אלהים חיים", מביא גם דרשות אלו: "א"ת 'לעולם' אלא 'לעלם' (השוה פסחים נ ע"א, קידושין עא ע"א, על שמות ג, טו: "לעלם" כתיב; "ירושלמי יומא ג, ז [מ ע"ד]: "זה שמי לעולם — זה שמי לעלם"); א"ת 'אותם' אלא 'אתם' — אתם אפילו שוגגין, אפילו מזידים (השווה הברייתא בבלי ר"ה כה ע"א על ויקרא כג, ד: אך שים לב לדרשת רב פפא, שם: קרי ביה 'אתם'; ואילו בסנהדרין צט ע"ב, הדרשה היא על דברים כט, ח: "אל תקרי 'אותם', אלא 'אתם'"); א"ת 'מתיר אסורים' אלא 'מתיר אסורים' (השווה שוחר טוב על תהלים קמו, ד, בוכר, עמ' רסח); וראה גם ויק"ר כב, י, עמ' תרכא; א"ת 'ציצית' אלא 'ציצית' (איני יודע מקורו).
9. המיון של רוזנצווייג (בהערה 1 לעיל) טוב בעיקרו, אך יש מקום לתיקונים אחדים: ראה הערות 10, 11 להלן.
10. כגון: "א"ת 'ממנו' (בגוף ראשון) אלא 'ממנו'" (בגוף שלישי); ראה: רוזנצווייג, עמ' 222, ברם, הדרשה הנוספת שהוא מביא בסעיף זה, "אל תהי קורא 'עדות' לשון סהדות, אלא לשון תורה, ואלה העדות"

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

על גלגוליהן של דרשות מטיפוס "אל תקרי"

[תשג

מבנה תחבירי אחר, המשנה את משמעות המשפט¹¹.

שינויים אלו בדרך הקריאה של המלה יוצרים שינויי משמעות. מהם שינויים דקדוקיים (החלפת הבניינים, הזמנים, הגופים, המספר, חילוף בין פועל לשם וכיוצא בזה); מהם שינויים מילוניים. במקומות לא-מעטים עושה דרשת א"ת שינוי גדול, לכאורה, בכתוב, ולאמיתו של דבר הניסוח החדש של הכתוב 'ב' אינו אלא פאראפראזה לשם ביאור, ללא שינוי בטקסט, או בשינוי פעוט¹².

כבר עמדו על כך, שיש לכלול במסגרת זו של דרשות א"ת גם דרשות בעלות נוסחאות מסוג "קרי ביה / קרא בו 'ב'";¹³ דרשות הפותחות בלשון "מהו/מאי 'א'?" (או: "מאי דכתיב 'א'?") וממשיכות ומבארות את 'א', כאילו היה 'ב';¹⁴ ואף דרשות לא-מעטות, המתייחסות אל הטקסט המובא 'א' כאילו היה 'ב', על פי כל דרכי השינויים האופייניים לדרשות א"ת — אך ללא נוסחה מיוחדת כלשהי¹⁵, והרי הן דרשות א"ת לכל דבר¹⁶. אותו תפקיד ממלא גם הנוסחה "'ב' כתיב" (או: "'ב' כתיב כאן"). בדרך כלל הכוונה היא לקריאת הכתוב על פי אותיותיו, אבל בדרך הגייה שונה מן המקובלת: כגון: "'יהי מאורות'

(רונוצווייג, שם), אינה שייכת לכאן: הדרשן קורא 'עדות'; ראה דברים ד, מה.

11. ראה ספרי, דברים ש"ח, פינקלשטיין עמ' 363, ובהערות. במדרש לקח טוב, האיזנו (פסיקתא זוטרתא, בוכר עמ' 114), שרונוצווייג (עמ' 222, סעיף (4) מצייין לו, אין זו כלל דרשת א"ת: האמור בירמיהו הוא "כנגדו", מידה כנגד מידה, ואין הוא זהה בתוכנו לפסוק הנידון.

12. כגון: "א"ת 'ככבודי' אלא 'במכובדי' (שכועות קטו ע"ב), שהשינוי הוא דק בתנועות: 'בכבודי'; ראה: רונוצווייג, עמ' 228 והערה 2; טורטשינר, אשכול ח"ב, 385; אנצ"מ ח"א, 420; (אך ראה גם הערה 53 להלן); לעומת זאת הדרשה "א"ת 'צבאם' אלא 'צביונס' (ראש השנה יא ע"א) אינה אלא ביאור המלה, מלשון 'צבי' = יופי (תפיסה אחרת של השורש צבא/צבי; והשווה תה"ש: *ὁ κόσμος ὁσίων* וולגטה: *ornatus eorum*). כעין זה הדרשה בראשית רבה י, ו (עמ' 78), המפרש "הלא צבא לאנוש עלי ארץ" (איוב ז, א): "וכל צביונו של אדם אינו אלא עלי ארץ".

13. ראה: יד מלאכי (למלאכי בן יעקב הכהן; ברלין 1857), עמ' 89, כלל תקמ"ו (מובא גם באנציקלופדיה תלמודית ח"ב, עמ' ב, והערה 31). מרביתן של דרשות עם לשון "קרי ביה" משמשות בהקשר של הלכה, בעוד שלשונות א"ת משמשות בדרך כלל בהקשר של אגדה. בהקשר הלכתי מצאתי רק שלוש דרשות א"ת על "פדי עץ הדר" (סוכה לה ע"א): "א"ת 'לשלש', אלא 'לשליש' (ר"ה יג ע"ב), ודרשה על "ישלמנה" (להלן עמ' תשי).

14. טורטשינר, אנצ"מ א, 420. כגון: "מאי דכתיב 'למה תרצון' (תהלים סח, יז) — למה תרצון דין" (מגילה כט ע"א); "מאי 'ואין צור כאלהינו' (שמואל"א ב, ב) — ואין צייר כאלהינו" (ברכות י ע"א; כהמשך לזה מתבאר הלכו הראשון של הפסוק על ידי א"ת: במקבילה מגילה יד ע"א באות הדרשות הללו בחילוף סדר, בהתאם לשני חלקי הפסוק, ולכן אין שם הפתיחה "מאי").

15. ממילא לא נכללו במסגרת זו דרשות הנובעות מטקסט מקראי אחר, שהיה בידי (או בתודעתו) של הדרשן; והדברים ידועים.

16. טורטשינר, שם; ח' העליר, על תרגום השבעים בקונקורדנציה היכל הקדש, ניו יורק תש"ד, עמ' 57 — 59. ראה גם: ש' ולדברג, דרכי השינויים, למכרז תר"ל, אשר דן במכלול דרשות חז"ל, ואינו מבדיל בין דרשות עם לשונות א"ת לאחרות; י' הינמן, דרכי האגדה, ירושלים תשי"ד, עמ' 126 — 129. לא מעטות מדרשות א"ת מופיעות בירושלמי ללא הנוסחה הרגילה, כגון "דרך כוכב ביעקב" — דרך כוזבא מיעקב" (ירוש' תעניות ד, ח סח ע"ד; השווה לדרשת א"ת איכ"ד ב, ה — אמנם בשינוי העניין); דרשת רב חנינא בר פפא, סוטה לה ע"א, נמצאת בירושלמי תעניות, שם, בשם ר' שמעון בן לקיש בלשון זו: "דכדו דברים כלפי למעלן, כי חזק הוא ממנו, אמרו: כביכול לא יכול להון"; דרשת "א"ת 'הליכות' אלא הלכות" (מגילה כח ע"ב) מובאת בירוש' מגילה א, ז (ע ע"ד) ללמד לקח אחר, שההלכות אינן עמידות להיבטל — ובזו הלשון: "הלכות — 'הליכות עולם לו'". ראה גם ירוש' נזיר ד, ו (נג ע"ג) — בהשוואה עם ספרי, במדבר צח (מהד' הורוויץ, עמ' 97) ובבלי יומא עה ע"ב; ירוש' יומא ג, ז (מ ע"ד) — בהשוואה לפסחים נ ע"א; ועוד.

— 'מארות' כתיב" (ירושלמי תעניות ד, ד סח ע"ב). דרשות בנוסח כזה יש הרבה, גם בתלמוד הירושלמי, אשר, כאמור, אין בו לשונות "אל תקרי"¹⁷. פעמים הדרשה מבליטה את דרך הכתיבה החסרה של הפסוק (כגון: "יושב" — "שב" כתיב, חסר ויו"; ב"ר פמ"ח, ו, עמ' 519). ויש אשר יודגש הניגוד שבין הנוסח הכתוב לבין דרך הקריאה המוצעת (כגון: "אנו קורין 'מסמרות' בסמ"ך, ואין כתיב אלא 'משמרות'; מה משמרות כהונה עשרים וארבע כן ספרי תורה" (פסיק"ר ביום השמיני, מהד' פרידמן ט ע"א). בירושלמי סנהדרין י, א כח ע"א, יש רק "משמרות" כתיב"¹⁸. גם דרשות מסוג "סרס המקרא" ולשונות דומים גם הן למעשה "אל-תקרי", כאשר הן מורות על קריאת הכתוב שלא כדרך כתיבתו, בין שמדובר ב"סירוס" סדר האותיות, בין שמדובר ב"סירוס" סדר התיבות¹⁹. נוסחאות אלה מתחלפות זו בזו. לא אחת מופיע דרוש בנוסחה מסוימת במקור אחד, ובנוסחה אחרת — או אף ללא נוסחה — במקור אחר. אמת, יש הבדלי מה בשימוש בנוסחאות השונות. לשון "כתיב" דורשת את המלה ככתיבתה (חילוף ש/ש/ס נחשב לצורך זה כאותה אות עצמה)²⁰; מוסיפה עליה לשון "קרי ביה", שהיא כמוסיפה על הכתוב אמות קריאה; "סרס המקרא" ודומיו מתייחס לדרשות בדרך של מיטאטזיס; ואילו לשון "אל-תקרי" מקיפה את כל סוגי השינויים.

ב. לדרך מסידתן של דרשות א"ת

לא מעט מן הדרשות הללו מתגלגלות ממקום למקום, פושטות צורה ולובשות צורה, ניסוחים מתחלפים, שמות החכמים משתנים, הדרשה עוברת מן הפסוק שנדרשה עליו מלכתחילה אל מקום אחר, לפעמים אפילו תוכנה משתנה, ורק בדיקה מדוקדקת מגלה אותה בגלגולה החדש. רבות מדרשות א"ת באות ללא כל נוסחה במקור מקביל — גם בירושלמי, אשר כאמור (לעיל, הערה 6) אין בו נוסחאות א"ת. אין צורך לומר, שבכמה מקומות קיימים חילופי נוסח בדפוסים ובכתבי-יד, בקצתם יש נוסחה ובאחרים אין (או שנמצא ניסוח אחר). כנגד זה, במקומות אחדים — כפי שנדגים להלן — דרשת א"ת שבאותו מקום קרוב לוודאי שאינה אותנטית, אלא נוספה כגלוסה מבארת במהלך המסירה. להלן דוגמה להמחשת התופעה²¹:

17. מקורות נוספים ראה אצל ב"ז באכר, ערכי מדרש (מגרמנית: א"ז רבינוביץ), ת"א תרפ"ג, עמ' 210 — 211; העליר, עמ' 59 — 67. יש להבחין בין השימוש הזה של המונח "כתיב" לבין השימוש כפורמולה פתיחה "כתיב..." להצגתו של ביטוי מן המקרא לצורך הריון בו.

18. יש אשר מתייחס ההערה "ב' כתיב" אל מלה, אשר במסורה צורה ה"קרי" שלה שונה, ופעמים אף תצוין עובדה זו במפורש בדרשה. יש להבחין בין "כתיב" כ-terminus technicus לחילופי "כתיב/קרי" לבין שימושו כפורמולה לדרשה.

19. כגון ירושלמי נזיר ו, ב [נו ע"ב]: "רבנין מסרסין קרייא: 'או בקבר' (במדבר כ, יח) 'או ברקב' הוא". אשר לשינוי סדר מלותיו של הפסוק: קריאה מסוג זה מכנה יל"ש ח"א, תשכ"ב (על תהלים קיט, קכו) בשם "אל-תקרי"; אך במקור ברכות סג ע"א, וכן ביל"ש ח"ב תשפ"ז, אין היא נקראת א"ת. והיא פותחת במלים: "אמר רבא: האי קרא מרישיה לסיפיה מדריש, מסיפיה לרישיה מדריש" (כדרך שדורש רבא את תהלים קיב, ז; ברכות ס ע"א).

20. ראה דרשת ר' עקיבא מכילתא בשלח ו (הורוויץ-רבין עמ' 112). ראה עוד:

R. Gordis, *The Biblical Text in Making. A Study of the kethib-qere*, 1937 (Augmented Edition, Ktav Publishing House 1971).

במיוחד עמ' 79. ולא נוכל להאריך כאן.

21. סדר הבאת המובאות בדוגמה הזאת — וגם בדוגמאות המובאות בהמשך — הוא מטעמי נוחות בלבד, ואין הוא משקף את סדר התפתחותן המשוער של הדרשות. ע"פ רוב קשה לקבוע, איזה גלגול קדם:

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תשה

על גלגוליהן של דרשות מטיפוס "אל תקרי"

בעשרה מקומות לערך נמצאת דרשה על המלה "משכן", המתבארת מלשון משכן²². ברובם הדרשה מנוסחת כ"אל תקרי". מוזכרים גם כתובים אחרים, ובהם לשון "משכן". במקצתם מצורפת לזה דרשה על הכפלתה של מלה מקראית אחרת בעלת אותו משמע — "חבל". הדרשות הללו אינן זהות; הן יוצאות מתוך כתובים שונים, מיוחסות לחכמים שונים, דרשת א"ת נתלית בכתוב אחר, וגם הנוסחה אינה נשמרת.

1. בשמ"ר לא, י פותח הדרשן ב"אם כסף תלוה... אם חבל תחבל" וגו' (שמות כב, כד — כה) ועובר לדרוש את "ונתתי משכני בתוכם" (ויקרא כו, יא): "אל תהי קורא 'משכני' אלא 'משכוני'... שיהא בית המקדש מתמשכן". בהמשך מביא הדרשן את "מה טבו אהליך... משכנותיך..." (במדבר כד, ה), ודרוש אותו כ"שני משכנות". אף מצרף הוא לזה גם את הלשון הכפולה של "אם חבל תחבל" (שמות כב, כה), הנדרשת אף היא על הקב"ה, הממשכן שני משכנות. בנוסח אשר בתנחומא למקום (משפטים יא) נמצא כל הדרוש, אך ללא המלים "אל תהי קורא — אלא".

2. לעומת זאת בשמ"ר נא, ג סובב הדרוש על "המשכן משכן העדות" (שמות לח, כא), הנדרש כשני משכנות. הכותרת של הדרשה: "מהו משכן משכן". שני הפסוקים, ויקרא כו, יא ובמדבר כד, ה, אינם מוזכרים. גם כאן נדרשת הכפלתה של המלה "חבל", אבל הפעם בקשר עם "חבל חבלנו לך". נחמיה א, ז. הדרשה נזכרת בשמו של ר' שמואל בן מרתה. (בתנחומא הנדפס למקום לשון הפתיחה היא "למה משכן משכן"; ואילו בתנחומא בובר למקום, דף סד, ויל"ש ח"א תיד נמצא רק: "מהו משכן משכן שתי פעמים? א"ר שמעון: שנתמשכן ב' פעמים על ידם". שאר חלקי המדרש אינם מובאים).

3. בכמ"ר יב, יז על "להקים את המשכן" (במדבר ז, א) ובתנחומא (נשא י"ד) ות"ב למקום (עמ' 36) מביא הדרשן (שאינו נזכר בשמו) את במדבר כד, ה; וכאן הדרשה "אל תהי קורא 'משכנותיך' אלא 'משכנותיך'". מוסבה על הכתוב הזה. וכן מזכיר הדרשן את הכפלת "חבל חבלנו" שבנחמיה א, ז, כדי ללמוד על חורבן המקדש, אך הוא מביא, לחיזוק, גם את "אם חבל תחבל" בשמות כב, כה.

4. ושוב מופיעה הדרשה הזאת בשמ"ר לה, ד. שם דרש ר' הושעיא את המלים "ויעש את הקרשים למשכן" (שמות לו, כ) — "שהוא עומד למשכן", שאם נתחייבו שונאיהם של ישראל כלייה יהא מתמשכן עליהם.

5. גלגול אחר לדרשה זו מופיעה בשהש"ר על "משכני אחריך" (שיר השירים א, ד; וכאן "משכני" הוא מן "משך"). המלים הללו נדרשות כאן מלשון "משכון": על שני חורבנות ("משכנות"). ולתימוכין מובא הכתוב "חבל חבלנו לך" מנחמיה א, ז; (הדרשן: ר' מנחמא בשם ר' יוחנן).

6. ושוב, בגלגול אחר, במדרש הגדול על "המשכן משכן העדות", שמות לח, כא (מהד' מרגליות עמ' תשסה). גם שם מובאת דרשת רב שמואל, שעתיד להתמשכן על עוונותיהם של ישראל שתי פעמים, וכמו כן נזכר "חבל חבלנו" שבנחמיה; אבל הדרשן מקדים לזה דרוש שונה במקצת: "מלמד, ששני משכנות עשו, משכן שכינה ומשכן לבית מדרשו של משה". ואילו בוודה, פקודי, יש כבר לבוש מיסטי לעניין שני המשכנות: "חד לעילא וחד לתתא". גם מוטיבים אחרים מתגלגלים בדרשות הללו, כגון הבחנות — בדרכים שונות — בין

קדמותו או איחורו של המקור שבו נמצאת הדרשה אינה בהכרח מעידה על זמנה; גם שם החכם שבו דרשה מסוימת נתלית אינו ערובה לזמן לידתה, ובייחוד שיש אידיוקים במסורו של שמות אומרי הדרשות.

22. הוראה זו של שכן אינה קיימת במקרא. אבל היא שכיחה בספרות חז"ל.

"אהליך" ובין "משכנותיך", כאילו יש ביניהם ניגוד מסוים. אף ראוי לציין, שבדרשות הללו מדובר לפעמים בשני משכנות (שילה, נוב וכיו"ב), לפעמים בשני מקדשים (ראשון ושני, או שילה וירושלים), ולפעמים בשני משכנות המתקיימים לא בזה אחר זה, אלא באותו זמן (משכן שכינה ומשכן למשה; או: משכן לעילא ומשכן לתתא).

דוגמה אחרת לדרשת "אל-תקרי", המוכרת לנו בגלגולים רבים, היא זו של "אל-תקרי 'בניך' אלא 'בוניך'". מלבד הדרשה בניסוח הזה מצויות כתרסר דרשות נוספות, הבנויות על משחק באותיות השורש בנ: בנים, בונים, "בנים" (=מבינים); וגם: אבנים, בנות-בונות, חילופי משמע של בנייה-הבנה, ועוד. בקבוצה זו של דרשות וגם בשאלת היחס שבין לבין הגירסה "בוניך" שבמגילת ישעיהו — אנו דנים בהרחבה במחקר אחר, המוקדש לשאלת האספקט הטקסטואלי של דרשות "אל-תקרי"²³.

ג. צורות שונות של גלגולי דרשות א"ת

(א) אותה דרשת א"ת לאותו כתוב עצמו, לכאורה לדרושים שונים²⁴

1. בשלושה מקומות נמצאת דרשת א"ת על הפסוק "כל משנאי אהבו מות" (משלי ח, לו): "א"ת 'משנאי', אלא 'משנאי'; בעירובין צט ע"א מובאת דרשה זו של א"ת בשם ריש לקיש כדי ללמוד מכאן: כיח בפני רבו חייב מיתה; במגילה כח ע"א נדרש פסוקנו בדרך זו של א"ת בשם ר' יוחנן, כדי ללמד: כל תלמיד חכם שמברך לפניו אפילו כהן גדול עם הארץ חייב מיתה; ואילו בשבת קיד ע"א דורשו ר' חייא בר אבא בשם ר' יוחנן, באמצעות אותו א"ת עצמו: כל תלמיד חכם שנמצא רכב על בגדו חייב מיתה. הרעיון בכל הדרשות הללו זהה: תלמיד חכם הגורם חילול השם חייב מיתה. העובדה, ששתיים משלוש דרשות אלה נמסרות בשם ר' יוחנן, והשלישית בשם ריש לקיש, יוצרת רושם, שזוהי לאמיתו של דבר אותה דרשה עצמה בפנים שונות²⁵.

במקרה זה נראה, שהרעיון קדם לדרשת הכתוב, ושהדרשן חיפש ומצא פסוק מתאים לקשור בו — בעזרת א"ת — את רעיונו.

2. בדוגמה הבאה לשון הכתוב היא אשר שימשה גירוי לדרשה. ההיגד "חרות על הלוחות" (שמות לב, טז) נדרש: "אל תקרי 'חרות', אלא 'חרות'; כך דורש ר' יהושע בן לוי, כדי ללמדך, שאין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתורה (פרק "קניין תורה", אבות ו, ב); ואילו בעירובין נד ע"א דורש רב אחא בר יעקב מקרא זה: "אלמלא לא נשתברו לוחות הראשונות... אין כל אומה ולשון שולטת בהם... א"ת 'חרות' אלא 'חרות'". ואילו בת"כ כי תשא (עמ' 122) מובאים זה לצד זה כמה דרושים על הפסוק בדרך זו של א"ת: "מהו 'חרות'? ר' יהודה אומר: חירות מן המלכויות; ר' נחמיה אומר: חירות ממלאך

23. במאמרי הנזכר לעיל בהערה 1.

24. להלן נשתמש במונח "דרשה" להגדיר את הפעולה הטכנית של הלימוד מן הכתוב כמו באחת מן ה"מידות", והמונח "דרוש" יציין את התוכן הענייני והלקחים הנלמדים בדרך זו.

25. קשה לדעת מה היתה צורתה המקורית של הדרשה. אשר להקשרים שהדרשות מופיעות בהם: המימרה בשבת קיד ע"א נמצאת בתוך מחזרות מימרות העוסקות במלבושים, המכבדים את האדם, ובתלמודי חכמים, החייבים להקפיד על לבושם ועל כבודם: כולן נמסרו בשם ר' יוחנן (בחלקן: אמר ר' חייא, או אחא, בר אבא, אמר ר' יוחנן); חלקן חוזרות על אותו רעיון עצמו. בעירובין צט ע"א הוזכרה המימרה הנזכרת לעיל של ריש לקיש בעקבות דיון הלכתי הקשור בבית, לעניין טומאה וטהרה ולעניין הוצאה בשבת, ונוטלים בו חלק ר' יוחנן וריש לקיש. במגילה כח ע"א מובאת המימרה בשם ר' יוחנן, כדי להקשות ממנה על ר' פרידא, שלא היה מברך לפני כהן.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תשז]

על גלגוליהן של דרשות מטיפוס "אל תקרי"

המות; ורבותינו אמרו: חירות מן הייסורין". דרושים אלו נמצאים גם במקילות נוספות כשינויי לשון קלים.

מעניין, שבפדר"א פמ"ו יש רק: "הוא המכתב שהיה מקודם חרות על הלוחות, אל תקרי 'חרות' אלא 'חרות'"; ואין שום המשך של לקח מתוך הדרשה — כאילו מימרת א"ת זו היא היגד העומד לעצמו!²⁶

3. "וישטחו להם שטוח" (במדבר יא, לב) נדרש בספרי במדבר צח (הורוויץ, עמ' 79): "ר' יהודה אומר, אל תהי קורא 'וישטחו' אלא 'וישחטו', מלמד שטעונים שחיטה". ובירושלמי נזיר ד, ו (נג ע"ג) ללא הנוסחה: "כמאן דאמר אין שחיטת העוף מחוורת מדבר תורה, 'וישטחו להם שטוח' — 'וישחטו להם שחוט'". ואילו בבבלי יומא עה ע"ב (ויל"ש ח"א תשלז) נמצאים שני הדרושים יחד: "אמר ריש לקיש: אל תקרי 'וישטחו' אלא 'וישחטו', מלמד שנתייבבו שונאיהן של ישראל שחיטה; 'שטוח' — תנא משמיה דר' יהושע בן קרחה: א"ת 'שטוח' אלא 'שחוט', מלמד שירד להן לישראל עם המן דבר שטעון שחיטה". כאן נראה, שדברי הדרוש הקדום, "שהיו חייבים שחיטה", המוסב על השלמים, הפכו אצל ריש לקיש, בסוגיה העוסקת בפרשת קברות התאוה (ביומא עה ע"א — ע"ב) להיות מוסבים על "שונאיהן של ישראל". צירוף של שני הדרושים יחדיו נעשה בדרך של קשירת האחד לתיבה "וישטחו/וישחטו", והשני לתיבה "שחוט/שטוח"²⁷.

4. בדומה לזה, הכתוב "תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב" (דברים לג, ד) נדרש "א"ת 'מורשה', אלא 'מאורשה'; ומזה נלמד בברכות כז ע"א, שהבא על ארוסתו בחלום יצפה לתורה; בפסחים מט ע"ב דורש ר' חייא בדרך זו של א"ת, שהעוסק בתורה בפני עם הארץ, כאילו בעל ארוסתו בפניו; ובסנהדרין נט ע"א מסיקים מן ה"עובדה", שהתורה "מאורסה" לישראל, שנכרי העוסק בתורה חייב מיתה, כדן הבא על נערה המאורסה²⁸. בדוגמה הזאת, למעשה, אפילו הדרוש זהה. נראה, שבמקורה הביעה הדרשה את עצם הרעיון, שהתורה "מאורשה" לישראל, וכל הדרשות המובאות כאן הן שימוש משני של הרעיון הזה.

5. כיוצא בזה נמצאת דרשת "א"ת 'קרבס', אלא 'קברס' (על תה' מט, יב)²⁹ לשני דרושים שונים. במו"ק ט ע"ב נדרש הפסוק בדרך זו כדי ללמד, ש"האי עלמא אושפיזא, וההוא עלמא ביתא". ואילו בשו"ט למקום (בובר, עמ' 278) נמצא אותו א"ת כדי לדרוש את הפסוק על עדת קורח. כסיוע מובא "שנאמר 'ותכס עליהם הארץ ויאבדו מתוך הקהל'" (במד' טז, לג). ואף על פי שאלו שני דרושים שונים, הרי הם קרובים זה לזה בעניינם³⁰.

26. כיוצא בזה, לאחר הבאת הפסוק "וכל בניך למודי ה' ורכ שלום בניך" (ישעיהו נד, יג) מובא ביל"ש ח"ב תעט ההיגד "אל תקרי 'בניך' אלא 'בונך'" ללא תוספת דרוש; על כך הרחבתי את הדיבור במאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 1).

27. הגירסה בנוסח השומרוני היא: "וישחטו להם שחוט"; וכן בתרגום השבעים כ"ו וטיקן: *καὶ ἔσφαξαν* ("וישחטו"). לעניין זה ראה אצל טלמון (בהערה 1, לעיל), עמ' 128, הערה 99. ושמה היתה הגירסה האחרת גירוי לשתי דרשות עצמאיות. וראה גם: רוזנטל, במאמרו הנ"ל (בהערה 1 לעיל).

28. ראה דרוש נוסף בשמות רבה פל"ג, ח. הדרשה "א"ת 'מורשה' אלא 'מורשה' המובאת שם אינה ברורה; השווה לזה: אבות ב, טז. מפליאה הדרשה הנמצאת במקצת כתביהיד ספרי, דברים שמה (פינקלשטיין, עמ' 402): "אל תהי קורא 'מאורשה' אלא 'מורשה', מלמד שהתורה מורשה לישראל"; וכאן מובא המשל לבן מלכים החוזר לירושתו. הרי לפניך גלגול מוזר אחר של הדרשה!

29. זהו מקרה נוסף, שבו גירסת התרגומים הקדמונים זהה עם לשון יב' המופיעה בדרשת א"ת.

30. דרשה אחרת, הכנויה על משחק במלים "קבר/רקב", ראה בהערה 19 לעיל.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תשח]

ד"ר משה צפור

(ב) דרשה זהה של א"ת, בעלת תוכן דומה, שעברה מכתוב אחד אל כתוב אחר.

תופעה כזו ראינו לעיל בדרשות על "המשכן שנתמשכן" ועל "חבל", וכן על "אתם" (בהערה 9 לעיל). כיוצא בזה הדרשות על בן ו. והנה דוגמאות נוספות:

1. "וזאת הברכה" (דברים לג, א) נדרש בפסידר"כ וזאת הברכה, מהד' מנדלבוים, עמ' 441: "א"ת 'הברכה' אלא 'הברכה', מה בריכה מטהרת טמאים, כך משה מקרב רחוקים". דרשה זאת, כמעט מלה במלה, נדרשת במקום אחר על אברהם (ב"ר לט, יא (עמ' 376) — על בראשית יב, ב): "והיה ברכה" — "והיה בריכה"; מה בריכה זו מטהרת" וכו'. בדפוסים ובכמה כתבייד נמצאת כאן הנוסחה "קרי ביה בריכה".

כאן עברה הדרשה בשלמותה, כמעט ללא שינוי, להיות מוסבה על מקום אחר³¹.

2. לעומת זאת, בדוגמה הבאה הדרשה היא אותה דרשה, אך הקשרה והשימוש בה השתנו.

בברכות סב ע"ב מובא מעשה בר' אלעזר, אשר רומאי (נ"א: פרסי; ראה: ויק"ר אחרי, מרגליות עמ' תקה — תקו) דחקו מבית הכסא, ובא נחש ושמת מעיו, "וקרא עליו ואתן אדם תחתיו" (ישעיה מג, ד), א"ת 'אדם', אלא 'אדום' (בויק"ר ללא א"ת). דומה לזה הדרשה במדרש הגדול, עמ' 31, על משלי כז, כ "ועיני אדם לא תשבענה" — א"ת 'אדם', אלא 'אדום'³².

ואפשר שגלגול נוסף של אותה דרשה בב"ר פ"ט יג (תיאודור-אלבק, עמ' 74): שם מובא הפסוק "אנכי עשיתי ארץ ואדם עליה בראתי" (ישעיה מה, יב), כסיוע לכך שמלכות הארץ (רומי-אדום) היא, למרות הכל, טובה מאד, שהיא תובעת דיקיות של בריות. מסתבר, שהכתוב נדרש כמו "א"ת 'אדם', אלא 'אדום'³³.

(ג) אותה דרשת א"ת, בשינוי קל, מוסבה על כתוב אחר (ונושא אחר), אך נראית כאותה דרשה עצמה.

1. בתיאור הפורענות במקדש, במראה שראה יחזקאל (ט, ו) נאמר "וממקדשי תחלו, ויחלו באנשים הזקנים אשר לפני הבית"; ועל כך תני רב יוסף, "א"ת 'ממקדשי' אלא 'ממקדשי' — אלו בני אדם שקיימו את התורה מאלף ועד תיו" (שבת נה ע"א; ע"ז ד ע"א; איכ"ר ב, ד), והם שמתו תחילה.

דמיון רב יש לדרשה זו עם הסוגיה בזבחים קטו ע"ב, העוסקת במיתת בני אהרן במשכן, שעליהם אמר הכתוב (ויקרא י, ג): "הוא אשר דבר ה' לאמר בקרבי אקדש ועל פני כל העם אכבד". והגמרא מוסיפה: "היינו דאמר ר' חייא בר אבא, אמר ר' יוחנן: מאי דכתיב 'נורא אלהים ממקדשי' (תהלים סח, לו)? א"ת 'ממקדשי', אלא 'ממקדשי'; בשעה שעושה דין הקב"ה בקדושו, מתיירא ומתעלה ומתהלל" (ביל"ש בשינויים).

בסוגיה זו יש דרשת א"ת נוספת בקשר עם מות בני אהרן: העניין רמוז גם בפסוק "ונועדתי שמה לבני ישראל ונקדש בכבודי" (שמות כט, מג), אשר נדרש: "א"ת 'בכבודי', אלא 'במכובדי'". דרשה זו נאמרה על מלה משורש שונה לחלוטין³⁴; ואף על פי כן: הדמיון שבין שתי הדרשות בסוגיה זו, על מיתת בני אהרן המקודשים והמכובדים במשכן, ובין

31. למשחק מלים דומה, "ברכה" (מלשון "מברך") — "ברכה", בירוש' ערלה א הל"ג (סא ע"א), ראה: העליר (בהערה 16 לעיל), עמ' 56, הערה 4.

32. ראה: רוזנצווייג, עמ' 231, הערה 2.

33. ראה הערותיו של תיאודור, שם, לשורה 1. 34. ראה להלן סעיף יא.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

תשט

על גלגוליהן של דרשות מטיפוס "אל תקרי"

הדרשה העוסקת כמיתת הזקנים המקודשים כמקדש (כחזונו של יחזקאל), ניכר בעליל.
2. אותה האידאיה, ש"אפילו ריקנין שבישראל מלאים מצוות כרימון", דורש ר' זירא מן הכתוב "וירח את ריח כגדירו" (בראשית כז, כז): "א"ת 'כגדירו', אלא 'כוגדירו' (סנהדרין לו ע"א).

הדרשה הזאת דומה מאד לזו המובאת אצל בוכר, תנחומא, במבוא (עמ' 136; השווה שהש"ר ריש פרשה ו', על "חכו ממתקים"), על "מור ואהלות קציעות כל בגדותיך" (תהלים מה, ט): "א"ת 'בגדותיך' אלא 'בגידותיך' (אף הבגידות יהיו מור ואהלות. לאחר שחזר בתשובה).

3. את ישעיה כו, ב דרש ר' לוי: "כל העונה אמן בכל כוחו פותחין לו שערי גן עדן, שנאמר, 'פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים' — אל תקרי 'אמונים', אלא 'שואמרים אמן'" (שבת קט ע"ב; הדרשן קורא את הפסוק "שואמר אָמִינִים")³⁵.

דומה לזו הדרשה בספרי שכ (פינקלשטיין עמ' 367): "ר' דוסתאי בן יהודה אומר: אל תהי קורא 'לא אמן' בס' (דברים לב, כ), אלא 'לא אָמֵן' בס', שלא היו רוצים לענות 'אמן' אחרי הנביאים בשעה שהיו מברכים אותם, עד שבא ירמיהו ואמר 'אמן' (ירמיה יא, ה)". והנה בזוהר, וילך לו — לט, לאחר דרשת א"ת דלעיל על "שומר אמונים", חוזר ומביא דרשה דומה על משלי ח, ל "ואהיה אצלו אמן": "א"ת 'אמן' אלא 'אָמֵן'". דרשה זו היא תרכובת של הדרשות שהוזכרו קודם עם הדרשות הבאות על השורש "אמן"³⁶:
"והיא (התורה) היתה אומנת לכל מעשה בראשית, שנאמר, 'ואהיה אצלו אמן', א"ת 'אמן' אלא 'אָמֵן'" (תנחומא בראשית א).

בת"כ עמ' 4 נמצא: "זה שאמר הכתוב 'ואהיה אצלו אמן', מהו 'אמן'? א"ר יהודה בר אלעאי אומן בתורה; היה הקב"ה מביט בתורה ובורא את העולם"³⁷.

ואילו בתדב"א לא (מהד' איש-שלום עמ' 160) הנוסח הוא: "כשברא את העולם לא נמלך אלא בתורה, שנאמר... א"ת 'אמן' אלא 'אָמֵן', כאמן זה שעוסק באומנותו".

4. בערכין יג ע"ב נדרש: "כנור של מקדש של שבעת נימין היה, שנאמר 'שובע שמחות את פניך' (תהלים טז, יא), א"ת 'שובע' אלא 'שבע'". א"ת דומה דורש (ברכות יד ע"א) ר' יונה א"ר זעירא (שם, נה ע"ב: א"ר זעירא): "כל הלן שבעת ימים בלא חלום נקרא רע, שנאמר: 'ושָׁבַע ילין כל יפקד רע' (משלי יט, כג), א"ת 'שָׁבַע' אלא 'שָׁבַע'".

בדרך דומה דרשו רבנן, ש"אותם בני המן המחזרים על הפתחים שָׁבַעִים היו, שנאמר 'שָׁבַעִים בלחם נשכרו' (שם"א ב, ה), א"ת 'שבעים' אלא 'שבעים'" (מגילה טו ע"ב). בכל הדרושים הללו אותה שיטה: קריאת המלה "שבע" כמו המספר "שָׁבַע" (אר: "שבעים")³⁸.

(ד) דרשה זה של א"ת לכתובים ולהקשרים שונים; גם הלקחים שונים

בשל ניסוחם הקצר והשנון נקלטים היגדים של א"ת ונחרטים יפה בזיכרון, לעתים אף ללא ההקשר וללא הלקח החינוכי שלשמו נאמרו. כאלו היו הדוגמאות שהובאו לעיל עמ' תשז ובהערה 26.

בדוגמה הבאה נראה, כאילו ההיגד "א"ת 'שָׁנִים', אלא 'שָׁנִים'" היה זכור לו לדרשן —

35. ראה הערה 12 לעיל. 36. ראה סעיף ז להלן. 37. ראה גם הערת בוכר, לג.

38. אין להסיק מדוגמה זו וכמותה, שאהבו במיוחד לדרוש א"ת על מספרים, כדעת מקארתי Carmel McCarthy, *The Tiquine Sopherim and Other Theological Corrections in the Massoretic Text of the Old Testament* (Orbis biblicus et orientalis 36), Göttingen 1981, p. 160.

ואין לדעת אם יחד עם הדרשה שהיתה קשורה עם היגר זה או בלעדיה — והוא מכניס אותו לדרוש שלו. בסוגיה הרנה בשאלה, מה היה תוכן נבואתם של אלדד ומידד (במדבר יא, כח), דורש רב נחמן את הכתוב "אשר דברתי בימים קדמונים ביד עבדי נביאי ישראל הנביאים בימים ההם שנים" (יחזקאל לח, יז): "א"ת 'שנים', אלא 'שנים', הם אלדד ומידד, שהיו שנים נביאים שנתנבאו בפרק אחד (סנהדרין יז ע"א). א"ת זהה על כתוב אחר, ללא כל דמיון ביניהם, נמצא בסוטה מט ע"א, בתוך סדרת מימרות של ר' אילעא על תלמידי חכמים: "היו שני תלמידי חכמים מתכסין בטלית אחת ועוסקין בתורה, שנאמר, 'בקרוב שנים חיהו' (חבקוק ג, ב), א"ת 'בקרוב שנים', אלא 'בקרוב שנים'". והנה דרשה אחרת על "שנים" (בהוראה אחרת: לבוש): "'לא תירא לביתה משלג', מאי טעמא, 'כי כל ביתה לבוש שנים' (משלי לא, כא), א"ת 'שנים', אלא 'שנים', כגון מילה ופריעה, ציצית ותפילין" (זוהר ויחי, עמ' 476; השווה נתחומא ראה יג — ללא נוסחת א"ת). וראה עוד להלן, עמ' תשיא-תשיב.

(ה) דרשות א"ת שונות על אותו כתוב

1. כאשר יש שתי דרשות שונות (במקורות נפרדים) על אותו כתוב עצמו, ושיטת הלימוד דומה, יש מקום לשאול, אם אין הן גלגולה של אותה דרשה³⁹. המלים "כְּבִישִׁים לַבּוֹשָׁךְ" (משלי כז, כו) נדרשות לר' אבהו "א"ת 'כבשים' אלא 'כבושים'; דברים שהם כבשונו של עולם (מעשה מרכבה) יהיו תחת לבושך" (חגיגה יג ע"א; נ"א ללא דרשת א"ת)⁴⁰. אותו פסוק נדרש לר"ש בן חלפותא... בשם ר' שמואל בר נחמן: "...כבשים' כתיב... בשעה שהתלמידים קטנים, כבוש לפנייהם דברי תורה (ירושלמי עבודה זרה ב, ז מא ע"ג). המלה "כבשים" (במדבר כח, ג) נדרשת בילמדנו: "בית שמאי אומרים: 'כבשים' שהם כובשים את העוונות, ויום הכפורים בא ומכפר; אמרו להם בית הלל: אף על פי שכתוב בשי"ן אנו קוראים 'כבשים' בסמ"ך, שמכבסים עוונותיהם של ישראל כשלג"⁴¹.

(ו) דרשות א"ת דומות (לא זהות) לכתובים שונים ולעניינים שונים

1. בדוגמה הבאה שתי דרשות א"ת בדרך דומה: במקום "ישלם", בפיעל, יש לקרוא "ישלים", בהפעיל:
באדר"נ טז (שכטר, עמ' 64), סוכה נב ע"א, פותר ר' עזרא את הכתוב "אם רעב שונאך האכילהו לחם" וגו' (משלי כה, כב) — על הדרך לטיפול ביצר הרע. הפסוק מסיים "וה' ישלם לך", והדרשן דורש: "א"ת 'ישלם לך', אלא 'ישלימנו לך'" (אולי בהשפעת איוב ה, כג).
דומה לזו דרשת ר' אמי (בבא קמא י ע"ב — בהקשר של הלכה). על הכתוב "ומכה נפש בהמה ישלמנה" (ויקרא כד, כא): א"ת "ישלמנה" אלא "ישלימנה" (שהניזק מטפל בנבלה).
2. ויקרא א, ה נדרש בחולין כז ע"א: "אל תקרי וְשַׁחֲטָה, אלא וְשַׁחֲטָה" (מכאן ששחיטה
39. לא כן הדברים בסוכה לה ע"א. שם מובאות שלוש דרשות א"ת שונות על "הדר" (ויקרא כג, מ), כדי ללמוד, שכוונת הכתוב לפרי האתרוג. כאן מוצגות הדרשות כמו מחלוקת, ואפשר שהאחרונים הכירו את הדרשות של קודמיהם ויצרו מעין ואריאציה.
40. ראה: ר"נ רבינוביץ, דקדוקי סופרים, מינכן תרל"ה, על אחר.
41. ראה: פסיקתא רבתי מהד' איש-שלום, "את קרבני לחמי", דף פד ע"א ובהערות; פסדר"כ מהד' מנדלבוים, עמ' 120. ראה כמו כן "מנחת שי" לצפניה א, יב.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

על גלגוליהן של דרשות מטיפוס "אל תקרי"

[תשיא

מן הצואר: ממקום שסח — כלומר, מוציא קול — חטוה).
ישעיה נז, ה. "שוחטי הילדים" נדרש בנדה יג ע"א: "אל תקרי 'שוחטי' אלא 'סוחטי'" (על מוציא זרע לבטלה).⁴²

(ז) שרשים חוזרים בדרשות א"ת

שרשים לא-מעטים חוזרים ומופיעים שוב ושוב בדרשות מטיפוס א"ת.⁴³
כך למשל, השורש "הדר", אשר הוזכר לעיל (הערה 39), נמצא גם בדרשות נוספות:
א. "אין עומדים להתפלל אלא מתוך כבוד דאש... מהכא 'השתחוו לה' בהדרת קדש' (תהלים כט, ב) — א"ת 'בהדרת' אלא 'בחרדת' (ריב"ל, ברכות ל ע"ב).
ב. "שני תלמידי חכמים המחדדים זה את זה בהלכה, הקב"ה מצליח להם, שנאמר: 'והדרך צלח' (תהלים מה, ה) — א"ת 'והדרך', אלא 'והדרך' (א"ר ירמיה א"ר אלעזר, שבת סג ע"א).

ג. "א"ת 'הדרה' (ישעיה ה, יד) אלא 'חרה', אלו שחוררין (נ"א: שחוררין) על עבירות" (תרב"א יח, מהר" איש-שלום עמ' 108).
דוגמאות נוספות שנזכרו לעיל: השרשים "אמן" (עמ' תשט) "ברך" (עמ' תשח); וראה גם הערה 42). "כבש" (עמ' תשי, וראה הערה 6 לעיל).
ראה עוד בסעיפים הבאים.

(ח) דרשות "מהופכות"

יש אשר הטקסט העיצורי ניתן לקריאה בשני אופנים, במקום אחד מסורת הקריאה 'א' נדרשת כמו 'ב', ובמקום אחר מסורת הקריאה שהיא 'ב' נדרשת ב"אל תקרי" ב'א'.
1. ישעיה ט, יט "איש בשר זרעו יאכלו" נדרש בשבת לב ע"ב ואילך: "בעוון גזל... בני אדם אוכלים בשר בניהם ובנותיהם... א"ת 'בשר זרעו', אלא 'בשר זרעו'".⁴⁴ ואילו בפסיקתא רבתי, מהר" איש-שלום, לד (דף קנח ע"ב) וביל"ש ח"ב תקד נדרש "ונודע בגוים זרעם" (ישעיה סא, ט): "א"ת 'זרעם', אלא 'זרעם', שהקב"ה עתיד לתת להם נצחון על אויביהם... הקב"ה עומד להם בזרוע, שנאמר (יש' לג, ב): 'ה' חננו לך קוינו היה זרועם לבקרים וגו'". כאן המלה "זרע" יכולה להיקרא בשתי צורות: "זרע" ו"זרע".⁴⁵
2. לעיל הוזכרו דרשות "א"ת 'שנים', אלא 'שנים'". והנה לפנינו דרשה אשר מלת היעד שלה — 'ב' — היא 'שנים':

"ולבן שנים" (בדאשית מט, יב) נדרש בכתובות קיא ע"ב בשני אופנים:
א. "א"ת 'ולבן שנים', אלא 'ולבן שנים' — על יין היפה אף לזקנים (בני שנים);
ב. "א"ת 'ולבן שנים', אלא 'ליבון שיניים' (מכאן, ש"המלכין שיניים לחברו טוב מהמשקהו חלב").

42. השווה לזה שתי דרשות א"ת על השורש "ברך". סוטה לח ע"ב, על משלי כב, ט, וברכות מח ע"ב, על שמות כג, כה.

43. אצל מקארתי (לעיל, הערה 38), עמ' 159 — 160, מנויים תשעה שרשים כאלה. אך כפי שאנו רואים כאן ובסעיפים הבאים, התופעה נרחבת הרבה יותר. גם על מסקנותיה אנו חולקים. על כך נרחיב את הדיבור במקום אחר.

44. ראה הערה 29 לעיל.

45. במקומות אחרים במקרא אכן יש חילופין בין נוסח המסורה ובין התרגומים אשר למסורת הקריאה של המלה הזאת.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תשיב]

ד"ר משה צפור

המלה "שנים" נדרשת אף היא בא"ת: על עזרא ח, כז "כלי נחושת מִצֶּהָב שָׁנִים" אומר ר' נתן: "שניים היו; א"ת 'שנים' אלא שניים" (ערכין י ע"ב).
ראה עוד בסעיף הבא.

(ט) דרשות על מלים שונות המגיעות אל אותה מלת יעד 'ב'

על הכתוב "שני גוים בבטנך" (בראשית כה, כג; הכתיב "גיים") אומר רב יהודה, אמר רב: "א"ת 'גויים' אלא 'גאים', אלו אנטונינוס ורבי, שלא פסקו מעל שולחנם לא חזרת ולא קישות" וכו' (עבודה זרה יא ע"א). בבראשית רבה פס"ג, ט (עמ' 685) נדרש (ללא א"ת): "שני גאי גוים בבטנך, זה מתגאה בעולמו, וזה מתגאה במלכותו... אדריאנוס באומות, שלמה בישראל".

לאותה דרך קריאה מוצעת (ובאותה משמעות) מגיעה גם דרשתו של ר' יצחק א"ר יוחנן א"ר יוסי בר' חנינא משום ראב"י: "כל האוכל ושותה ואחר כך מתפלל עליו הכתוב אומר 'ואותי השלכת אחרי גויך' (מל"א יד, ט) — א"ת 'גויך' אלא 'גאיך'; אמר הקב"ה: לאחר שנתגאה זה, קיבל עליו מלכות שמים".

שתי הדרשות הללו מגיעות לאותה דרך קריאה מוצעת ולאותה משמעות: גאים. אפשר שהאחת נולדה מתוך זכירה מעורפלת של האחרת או בהשפעתה.

המשכה של הדרשה דלעיל בב"ר סג, ט הוא: "דבר אחר: שני שנאי גוים בבטנך; כל האומות שנאים את עשו, וכל האומות שנאים את ישראל". הדרשה האחרונה היא מעין: "א"ת 'שני' אלא 'סני'". דומה לזה הדרשה בויק"ר יג, ה (מרגליות עמ' רפז): על 'שנין דא מן דא' (דניאל ז, ג): "'סניאין' (נ"א: סניין) דא מן דא... היא שונאה ישראל, וגו'" (ובדפוסים ראשונים: "א"ת 'שניין' אלא 'סניין')⁴⁶.

בדומה לזה יש דמיון רב בין הדרשות "א"ת 'כובס' אלא 'כובש' (לעיל בהערה 6) לבין "א"ת 'כבשים' אלא 'כבושים'" (לעיל, עמ' תשי) — אם כי הדרוש שונה.

(י) שרשים דומים

כדרך שיש דרשות א"ת מרובות על מלים משרשים שונים, שלהם אותית שורש בנ"ו, כן אפשר לראות אותה התופעה גם בקשר לקבוצות שרשים אחרות. והרי כמה דוגמאות:

1. מלים מאותיות השרש שם/שם/סם:

א. במועד קטן ה ע"א, סוטה ה ע"ב מובאת דרשת ר' יהושע בן לוי (בויק"ר ט, יג עמ' קעח: ר' ינאי): "כל הָשָׁם אורחותיו בעולם הזה זוכה ורואה בישועתו של הקב"ה... שנאמר 'וְשָׁם דרך אראנו בישע אלהים' (תהלים נ, כג), א"ת 'וְשָׁם דרך' אלא 'וְשָׁם דרך'⁴⁷.

ב. דרשה אחרת של ר' יהושע בן לוי (יומא עב ע"ב): "מאי דכתיב 'וזאת התורה אשר שם משה' (דברים ד, מד)? זכה — נעשית לו סם חיים" וגו'.

ג. דומה לזו הדרשה על דברים יא, יח "וְשַׁמְתָּם" — סם חס, נמשלה תורה לסם חיים" (קידושין ל ע"א).

ד. ועוד דרשה של ר' יהושע בן לוי על וְאֲשִׁימָם בראשיכם" (דברים א, יג): "'אשמים'

46. ל"שני" ההופך ל"סני" או "שנא" ראה גם: "כל אדם שיש בו עזות פנים... ר' נחמן בר יצחק אמר: מותר לשנאותו. שנאמר 'ועז פניו ישונא' (קהלת ח, א), א"ת 'ישונא', אלא 'ישנא'" (תענית ז ע"ב). אחד הפירושים לשם "סניני": שמשם יצאה שנאה לעכו"ם (שבת פט ע"א).

47. השבעים תרגמו ἀέλει — "שם" (במשמע של: באותו המקום).

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תשיג

על גלגוליהן של דרשות מטיפוס "אל תקרי"

כתיב... אשמה תלויה בראשיהם" (דברים רבה א, ח).
ה. "אמר רב חסדא: אין התורה נקנית אלא בסימנים, שנאמר 'שימה בפיהם' (דברים לא, ט); א"ת 'שימה' אלא 'סימנה'" (עירובין נד ע"ב)⁴⁸.
ו. בברכות ז ע"ב מוכיח ר' אלעזר: "מניין דשקא גרים?" מן הכתוב (תהלים מז, ט): "לכו חזו מפעלות ה' אשר שם שמות בארץ" — "א"ת 'שמות', אלא 'שמות'".
ז. דומה לזה הדרשה על "ה' שקמה" (יחזקאל מת, לה): "א"ת 'שקמה', אלא 'שקמה'".⁴⁹
2. והנה שורת דרשות על מלים, ובהן אותיות השורש חמ ו: א. הכתוב "והמים להם חומה" (שמות יד, כט) נדרש, שהים נתמלא על ישראל חמה: "א"ת 'חומה', אלא 'חמה'" (מכילתא בשלח ו, הורוויץ-רכין, 111 — 112; ראה גם הערה לשורה 1; ביל"ש ח"א רלד: "חמה" כתיב).
ב. "על החומה" (מלכים ב ג כז) נדרש בפסדר"כ (מנדלבוים, עמ' 22): "על החמה" כתיב, שהיה משתחוה לחמה".
ג. "בחומר" (איוב ו, יז) נדרש בפדר"א כב: "התיח (הקב)ה" מי תהומות והיו שולקין את בשרם... א"ת 'בחומר', אלא 'בחמיו'"⁵⁰.
והשווה גם הדרשות הבאות:

ד. ספרי, האזינו, 321, דורש את דברים לב, כד: אל תהי קורא וישן בהמות אשלח כס' אלא 'ושן בהמות' (?)⁵¹, שיהו מתחממים ומחזרין על כל עבירות".
ה. תנחומא בוכר, בראשית, עמ' 37: "יודע צדיק נפש בהמתו" (מש' יב, י) יודע צדיקו של עולם נפש בהמות אפילו בשעת כעסו. אין ספק, שזו דרשת "א"ת 'בהמתו' אלא 'בהמתו'".⁵²

ו. המלה "בהמה" משמשת חומר לדרשה נוספת מטיפוס א"ת. בתנחומא ויקהל ד: "כל מי שעסק במלאכת המשכן, נתן ה' בהם בינה חכמה ודעת... אפילו בחיה ובבהמה... שנאמר: 'אשר נתן ה' חכמה ותבונה בְּהֵמָה' (שמות לו, א). גם זו מעין דרשת "א"ת 'בהמה' אלא 'בהמה'".

(יא) אותה דרשה ואותו רעיון עצמו מגולגלים על מלים שונות לגמרי

לעיל ראינו, שהדרוש, המלמד שהפורענות פוגעת בקדושי ה' תחילה, נתלה בכתוב "וממקדשי תחלו" או "נורא אלהים ממקדשיך", בדרך של א"ת. אותו דרוש נתלה באותה סוגיה גם בכתוב "ונקדש בכבודי" (שמות כט, מג) בדרך של "א"ת 'בכבודי' אלא 'במכובדי'".⁵³ יש לציין, שבפסוק זה מופיעים יחד שני השרשים הקרובים זה לזה: "קדש" ו"כבד".⁵⁴

48. בכר, ערכי מדרש ח"ב, עמ' 244 קורא "סימה"; ראה גם: רוונצווייג, עמ' 247. תן דעתך: המלה "סימן" היא המלה *σημείον, σημά* ביוונית: ראה: ש' ליברמן, יונים ויונות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג (מהדורה שנייה, תשמ"ד), עמ' 178, על "סימניות".

49. ראה הערה 29 לעיל.

50. הדרשה אינה ברורה: ראה פירוש רד"ל למקום. ואולי דרש "חממ" כהגברה וחיוק של "חמ"; ראה גם להלן בהערה 60.

51. יש כאן גירסאות שונות: ראה: רוונצווייג, עמ' 228 הערה 3; הערותיו של פינקלשטיין למקום; סבר, מכלול המאמרים והפתגמים ח"א, עמ' 150, קורא "בהם מות".

52. ראה: טורטשינר, אנצ"מ א, 420.

53. ראה גם בהערה 12 לעיל, מעניינת הגירסה "אל תקרי 'בכבודי' אלא 'בכבורי'" (או: 'בכבורי'; ראה: מ"מ כשר, תורה שלמה כ, שמות כט, אות קנא). גירסה זו הולמת יפה, לכאורה, את מהלך הסוגיה בזכחים קטו

(יב) "תיקון סופרים". שנתגלגל בדמות א"ת (?)

הוספנו סימן שאלה בכותרת. שכן ייתכן שהיתה זו דרשת א"ת, שנתגלגלה בדמות "תיקון סופרים".

בכתב־יד אחד של מדרש שמואל (בובר, עמ' 42), ובשינויים קלים ביל"ש ח"ב, רמז קו, וכן ברש"י וברד"ק להושע ג, ה, מובאת דרשת ר' שמעון בר יוחאי, בקשר עם שמ"א ח, ז, שעתידיים ישראל למאוס בשלושה דברים, במלכות שמים, במלכות בית דוד ובבניין בית המקדש; ואימתי מאסו בשלושתם? בימי רחבעם, שנאמר (מל"א יב, טז), "מה לנו חלק בדוד", זו מלכות שמים; "ולא נחלה בכך ישי", זו מלכות בית דוד; "איש לאהליו ישראל", ולא לבית המקדש, א"ת "לאהליו" אלא "לאלהיו".

מצד שני, ברשימות של המקראות שבהם "כינה הכתוב"⁵⁵, נמצאים גם הכתובים הבאים — כולם, או חלקם: "איש לאהליך / לאהליו ישראל" (שמ"ב כ, א; מל"א יב, טז; דה"ב י, טז), ומצוין שהם "כינוי", במקום "לאהליך / לאלהיו".

לכאורה, לפנינו דוגמה, שדרשה של א"ת נתגלגלה בדמות הערה מסורה: לא "לאהליך" ("לאהליו") היה צריך להיות כתוב כאן, אלא "לאהליך" ("לאלהיו"), וכינוי סופרים (או: "תיקון סופרים")⁵⁶ הוא. שכן מקובל, שבחלק מן המקראות, הרשומים כ"כינוי" או "תיקון", ואולי אף ברובם, מה שמופיע בנוסח המסורה הוא האורגינילי, וההנחה שזהו "כינוי" אינה אלא דרש⁵⁷.

אכן, שחזור זה של גלגול הדרשה אינו ודאי. לפי הנוסח המובא ביל"ש (ובכתב־היד של מדרש שמואל) נלמדת העובדה, שישראל מאסו בבית המקדש מתוך האמור "לאהליך" — ולא לבית המקדש; ואם כן ההיגד "א"ת 'לאהליך' אלא 'לאהליך'" אין לו מקום בתוך הדרוש, והוא נראה, לכאורה, כתוספת שנשתרבה לכאן. לעומת זאת, לפי הנוסח המובא ברש"י וברד"ק להושע ג, ה, הלימוד מן הכתוב שונה במקצת: "אין לנו חלק בדוד", כמשמעו: 'לאהליך ישראל' — א"ת 'לאהליך', אלא 'לאהליך'; 'עתה ראה ביתך דוד', זה בניין בית המקדש. הדרשה בנוסח זה הולמת יפה את לשון הכתוב (לעומת נוסח יל"ש: "מה לנו חלק בדוד" — זו מלכות שמים); לפי הנוסח הזה דרשת א"ת מתאימה כאן יפה לרצף⁵⁸.

★ ★ ★

סיכומם של דברים: טיבם של מימרות, פתגמים, משחקי מלים ואמרות כנף — שהם נוחים לקליטה; אך בשל כך הם זכורים גם במנותק מן ההקשר שבו נאמרו. הדרשות מן הטיפוס של א"ת הריהן מימרות מסוג כזה, לעתים רק גרעינה של הדרשה נשמר, וכל השאר מאבד את צורתו. הדרשה עשויה להיות מוסבה על כתוב אחר, בעת לימוד נושא חדש הלומד עשוי

ע"ב: שהרי הפסוק מובא בתשובה על השאלה: "אלא פרישת בכורות היכן רמיזא?". אך אפשר, כמובן, ש"בכוריי" הוא השתכשות בגלל המלים הללו בגמרא.

54. דרשת א"ת שונה לחלוטין על השורש "כבר" בהושע י, ה נמצאת במגילה כה ע"ב.

55. מכילתא דשירי ו, הורוויץ־ריבין, עמ' 135, ועוד. ראה טבלת מראי המקומות אצל מקארתי (הערה 38 לעיל), עמ' 55. דיון בדרשה שלפנינו — שם, עמ' 85 — 91.

56. ליחס בין שני המושגים ראה: ליכרמן (בהערה 48 לעיל), עמ' 170 ואילך; מקארתי, עמ' 17 ואילך.

57. כך אבן־עזרא בכמה מקומות; וקדם לו החכם הקראי אליקירקסאני; ראה גם מקארתי, עמ' 91, 129.

58. ייתכן שסדרם של "שלושה הדברים שמאסו בהם", לפי נוסח יל"ש, מתואם עם דברי ר' שמעון בן גמליאל שבהמשך.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תשטו

על גלגוליהן של דרשות מטיפוס "אל תקרי"

לדרוש אותו בהשפעה — מודעת, או בלתי מודעת — של דרשת א"ת, שנאמרה על מקום אחר. הדרשן עשוי ליצור דרשה ולייחסה לעצמו, בלי לחוש, שדרשה זו היא העתק או חיקוי לדרשת א"ת קודמת.

העוסק בדרשות א"ת והחוקר את התופעה בכללותה חייב אפוא להיות מודע לעובדות הללו. עליו להיות ער לאפשרות, שהדרשה שלפניו היא לאמיתו של דבר גלגולה של דרשה אחרת.

☆☆☆

לסיום נעיר כאן על דרשות שאינן א"ת כלל, ונתרבה בהן נוסחת א"ת⁵⁹.
1. רב ספרא, משום ר' יהושע בן חנניא, דורש, "א"ת 'ושננתם' (דברים ו, ז) אלא 'ושלשתם' (קידושין ל ע"א; יל"ש ח"א תתמ; וראה גם מחזור ויטרי, מהד' הורוויץ, עמ' 5). הלכה הוא: "לעילם ישליש אדם שנותיו, שליש במקרא, שליש במשנה, שליש בתלמוד". לפנינו לכאורה דרשת א"ת בצורה חריגה, המחליפה מלה בזולתה. יש המבארים: "שנה" — משמעו פעם נוספת; ו"שנן" הוא חזוק יתר, כלומר שלוש פעמים⁶⁰. ברם, אין הדרוש מבאר את המלה "ושננתם" במשמע של כפל, "פי שלושה", אלא במשמע של חילוק, לחלק לשלושה חלקים. היינו גם מצפים במקרה זה לטופס אחר של דרשה: "ושננתם" אין כתיב כאן (או: 'לא נאמר'), אלא 'ושננתם'⁶¹. נוסף על כך יש לציין, שבעבודה זרה יט ע"ב נמצאת רק המימרה "לעולם ישלש אדם שנותיו" וכו' — בשם רב תנחום בן חנילאי — וללא הלימוד בדרך א"ת מן הפסוק בדברים. ובאמת לא ברור מה ענין "לבנין" לדרשה זו. ואכן, בהמשך הסוגיה בקידושין הגמרא חוזרת ומביאה את לשון ספרי, דברים לו, ז (פינקלשטיין, עמ' 60) "ושננתם" — שיהיו דברי תורה מחודדים בפין, שאם ישאלך אדם, תשיב לו מיד" — מכאן שהדברים אמורים בו עצמו, ולא בקשר לבנים. מימרות מאותו סוג יש גם במקומות נוספים, ואף בלשון זהה כמעט: כגון: "לעולם ישלש אדם מעותיו, שליש בקרקע, שליש בפרקמטיה ושליש תחת ידו" (ב"מ מב ע"ב; והשווה גם ב"מ קז ע"א, מנחות מד ע"א)⁶². יש אפוא להסתפק, אם אכן נשתמרה הדרשה בקידושין בנוסחה הראשון. קרוב לוודאי שמעיקרה ריתה זו מימרה העומדת לעצמה: "לעולם ישלש אדם שנותיו" וכו', ודרשת הפסוק בא"ת היא היגררות אחר הסוגיה (הדברים באים כהמשך לדיון בחובת האב ללמד את בנו).

2. בדוגמה הבאה נמצא א"ת דומה בשני מקומות, אך הדרוש שונה לחלוטין: "אמר רב גידל אמר רב: כל תלמיד חכם שיושב לפני רבו ואין שפתותיו נוטפות מור תיכוינה, שנאמר 'שפתותיו שושנים נוטפות מור עובר', א"ת 'מור עובר', אלא 'מר עובר' (נ"א: 'מר בוער'); א"ת 'שושנים' אלא 'שושונים' (שבת ל ע"ב; פסחים קיז ע"א; ביל"ש ח"ב אין לשון א"ת). ואילו בשבת פח ע"ב דורש ר' יהושע בן לוי כך: "כל דיבור ודיבור שיצא מפי הקב"ה נתמלא כל העולם כולו בשמים. וכיון שמדיבור ראשון נתמלא, שני להיכל הלך; הוציא הקב"ה

59. אין כוונתנו כאן לדרשות הנותנות לכתוב משמעות חדשה מבלי לשנותו. כגון "א"ת 'ממנו' אלא 'ממנו' או גם: "א"ת 'כמים לים מכסים' אלא 'לשר של ים מכסים'", שהרי אלו דרשות א"ת "אמיתיות". שהשינוי שהן עושות בכתוב הוא שינוי של הטעמה או שינוי של משמעות. ראה הערות 10, 12 לעיל.

60. ריונצווייג, עמ' 227 הערה 6. דומה לזה דרשה המלה "לבבך" (דברים ו, ז) כ"שני יצריך" — הכפלה של "לב" (משנה ברכות ט, ט), והשווה גם הדרשה על "לבבך". בבא בתרא יב ע"ב).

61. לניסוח זה ראה: "עשה" (שמות טו, יא) לא כתיב כאן, רק 'עושה'... בכל דור" (מכילתא דשירה הורוויץ-רבין עמ' 144). דוגמאות נוספות לשימוש בנוסח זה ראה אצל ב"ז באכר, ערכי מדרש, עמ' 61, 210.

62. לעניין שלוש שנותיו של אדם — ראה גם הנאמר על רועי ישראל, ספרי, דברים שנו, עמ' 429.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

ד"ר משה צפור

[תשטז]

הרוח מאוצרותיו והיה מעביר ראשון ראשון, שנאמר: 'שפתותיו שושנים מור עובר', א"ת 'שושנים' אלא 'ששונים'". הדרשה האחרונה אינה ברורה; ואכן בנוסחאות ישנים אחדים אין דרשה זו של א"ת⁶³. ומסתבר, שדרשה זו נתגלגלה מדרשתו של רב גידל, המובאת לעיל. כיוצא בזה אפשר שהדרשה "אל תקרי 'בניך' אלא 'בוניך'" על ישעיה נד, יג (ברכות סד ע"א) אף היא נולדה בדרך זו⁶⁴.

3. להלן דוגמה של השתבשות מסוג אחר. בספרי, דברים מז (עמ' 107), יל"ש ח"א תתעב, נאמר על קהלת א, ד: "אל תהי קורא כאן (אל תקרי כן) אלא 'ארץ הולכת וארץ באה והדור לעולם עומד'". וזהו שיבוש, כמוכח מהמשך הדרשה ומלשון המקבילה קה"ר א, ט ("לא היה צריך קרא למימר אלא..."); והכוונה היא: לא כך צריך היה להיות סידרו של עולם — וממילא לא כך היה צריך הכתוב לתארו — אלא שהארץ תכלה ותתחלף, ובני האדם יעמדו לעולם. אין זו אפוא דרשת א"ת⁶⁵.

המאמר הזה נכתב 'בהיותי' אורח המרכז העברי ללימודים מתקדמים באוניברסיטת אוקספורד, קיץ תשמ"ה. חודתי נחונה למוסד ולד"ר דוד פטרסון העומד בראשו.

63. ראה דקדוקי סופרים, על אתר.

64. ראה על כך במאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 1).

65. ראה גם הערה 5 לעיל.